

EBERHARD BUSCH

Kálvin zeneszeretete

ZUSAMMENFASSUNG

Es gibt ein verbreitetes Bild von Calvin, wonach er ein harter, schroffer Typ gewesen ist. Die vorliegende Arbeit versucht dieses Bild von Calvin in ein besseres Licht zu stellen, indem es – ohne Bedarf an Vollkommenheit – den Genfer Reformator von einer überraschend neuen Seite aus darstellt.

Im ersten präsentiert es anhand ein dutzend auserlesener Texte Calvins die lebendige Beziehung des Reformators zur Musik, und zwar zur Musik der Renaissance und zum kirchlichen Gesang. Dabei ist es aufregend zu sehen, dass Calvin in seiner Freude an der Musik sich widersprüchlich äußert. Auf der einen Seite bricht seine Freude an dieser Gabe des Lebens ungehemmt durch, dermaßen, dass er in seinem Gottesdienst-Ordnung von 1542 für das Singen aller öffentlichen Gebete plädiert, ganz dem Modell der alttestamentlichen Psalmen folgend. Aber auf der anderen Seite mahnt Calvin davor den großen Unterschied zwischen der Musik, die man macht, um die Menschen bei Tisch und in ihren Häusern zu erfreuen, und den Psalmen, die man in der Kirche singt, im Angesicht Gottes und seiner Engel außer Acht zu lassen.

Der zweite Teil der Arbeit stellt die Psalmen als das Gebet- und Gesangbuch auch der Christenheit dar und die Bemühungen Calvins diese als öffentliche Gebete in der Gemeinde zu singen. Bemerkenswert ist, dass bei der ersten Ausgabe eines Teils dieser Gesänge, 1539 in Straßburg Calvin noch selbst einige Texte und vielleicht auch einige Melodievorlagen beigesteuert hat. Aber dann zeigte er seine Größe darin, dass er auch seine Grenzen anerkannte. Er übertrug darum die Erstellung der Psalmreimung ausgezeichneten Dichtern und die Komposition der Melodien dazu hervorragenden Musikern seiner Zeit (wie z.B. Claude Goudimel).

Der abschließender dritter Teil behandelt Calvins Auslegung der Psalmen und deren Lieder-Dichtung anhand des ersten Psalms.

Szomor Abigél

1. A zene szeretete

Kálvin a német köztudatban rideg és kemény természetű emberként él. De vajon hiteles-e a róla alkotott kép? Mindenesetre nem ismerjük eléggé Kálvint, vagy félreismertük, hogyha nem hallottunk zeneszeretetről. Zene iránti rajongása igenis eleven volt. Ismerte és nagyra becsülte kora muzsikáját, a reneszánsz dallamokat, olyannyira, hogy zenehallgatás közben nemegyszer könnyekre is fakadt.

Épületesnek tartotta azt a gondolatot, hogy zenélni nemcsak az ember képes, hanem tulajdonképpen az egész teremtett mindenség muzsikál. Vajon halljuk-e a teremtés muzsikáját? A Teremtés zenéje ugyanis annak a bizonyítéka, hogy „az Úr minket valamennyi érzékünkön keresztül meg akar örvendeztetni és fel akar üdíteni”! Főként a fülünkön keresztül! A Teremtés hallatja a hangját, akkor is, ha az ember füle süketté vált befogadására. Ilyenformában válik a genfi tanító számára igazi példaképpé a Teremtés. A Zsolt 104,12 kapcsán a következőket jegyzi meg:

¹ DOUMERGUE: Calvins Wesen, 77.

„Még a legnagyobb pusztaságban is akad egy-egy fa, melynek ágairól csicsergő madarak éneke zeng. Ha tehát még ezeken a kísérteties és rideg helyeken is fellelhető az Isten jóságának és hatalmának a jele, mennyivel inkább méltó a csodálatunkra azon javak bősége, melyeket a termékeny és gazdag vidékeken láthatunk!”²

Hasonlóképpen, a Zsolt 103,22 alapján ekképp gondolkodik:

„Áldjátok az Urat minden ő teremtményei, az ő uralkodásának minden helyén!” Noha a teremtményeknek sem érzelmeik, sem hangjuk nincsen, mégis valamilyen módon meg kell szólaltatniuk Isten dicséretét. Ezért nekünk is meg kell tanulnunk, hogy nem lehet a mennynek vagy a földnek egy szeglete sem, melyben ne hangzana fel az Isten dicsérete. Nincs mentségünk, ha nem követjük a Teremtés példáját, sőt a Teremtés istendicsérete saját közömbösségünket veti szemünkre. Az „Ő uralkodásának minden helyén” szándékosan szerepel ilyen formában a zsoltárban. Mert ha Isten dicséretét még azok a vidékek sem hallgatják el, melyek hangját az ember nem hallhatja, hogyan szabadna nekünk hallgatnunk, akiket Isten az Ő szent hangjával áldott meg, mikor szánkat beszédre nyitotta!”³

A korábban elúzott majd 1542-ben Genfben visszatérő Kálvin új istentiszteleti rendet adott ki. *Az egyházi könyörgések és énekek alakja* címmel. Kálvin számára a könyörgés és ének kifejezések ugyanazt jelentették. Ő ugyanis az egyházi éneklést nem úgy értelmezte, miként a lutheránusok, miszerint a gyülekezeti ének a hit kinyilatkoztatása, azaz hitvallás, hanem imádság, melyben a teljes gyülekezet Isten felé fordul. Ugyanakkor fontosnak vélte, hogy a gyülekezet valamennyi közös imádsága énekszóban hangozzék el, még a Miatyánk, a Hiszekegy és a Tízparancsolat, sőt a záró áldás is. Áldásformulának a Simeon gyermek Jézust dicséző énekét javasolta („Mostan bocsátod el, Uram, a te szolgádat, a te beszéded szerint, békességben: Mert látták az én szemeim a te üdvösségedet, A melyet készítettél minden népeknek szeme láttára, Világosságul a pogányok megvilágosítására, és a te népednek, az Izraelnek dicsőségére.”). Kálvin az Efézus 5,19 alapján úgy vélte, hogy a közös imádságok énekszóban történő előadása már az újszövetségi őskeresztények között elterjedt szokás volt („Beszélgetvén egymás között zsolttárokban és dicséretekben és lelki énekekben, énekelvén és dicséretet mondván szívetekben az Úrnak”)⁴ Hasonlóképpen hivatkozik Pál apostolra, aki 1Kor 14,15-ben így szól: „Imádkozom a lélekkel, de imádkozom az értelemmel is; énekelek a lélekkel, de énekelek az értelemmel is.”⁵ Kálvin emezekre alapozva adja 1542-es liturgiájának címét: *Az egyházi könyörgések és énekek alakja*. Ugyanezt a gondolatot kívánja hangsúlyozni a mottó is, mely tulajdonképpen két zsolttáridézet: Zsolt 149,1: „Dicsérjétek az Urat! Énekeljétek az Úrnak új éneket; dicsérje őt a kegyesek gyülekezete!”, valamint Zsolt 150,6: „Minden lélek dicsérje az Urat!”

Figyelemre méltó, hogy Kálvin a zene szeretetéről és örömről gyakran ellentmondásosan nyilatkozik. Nem egyszer teljesen fesztelenül tör ki belőle az élet ezen

2 CUNITZ–BAUM–REUSS: Joannis Calvini opera quae supersunt Omnia 32, 89.

3 CUNITZ–BAUM–REUSS: Joannis Calvini opera quae supersunt Omnia 32, 84.

4 BUSCH–LINK–FREUDENBERG–HERON: Calvin Studienausgabe 2, 157.

5 CALVIN: Institutio, III 20, 33.

ajándéka felett való öröm: „Minden dolgok között, melyek az ember pihenésére és gyönyörködtetésére alkalmasak, a legelső a zene.”⁶ Máshol pedig így nyilatkozik:

„Tapasztalatból tudjuk, hogy az énekben az emberi szívet megmozgató nagy erő és hatalom rejlik... Ezért meg kell becsülnünk, mint istenadta ajándékot... Aligha akad még egy olyan dolog a világon, mely az emberi szívet inkább képes ringatni vagy hajlítani. És újra meg újra megbizonyosodunk afelől, hogy a hangok művésze te mily rejtélyes és hihetetlen erővel bír az emberi szív felett.”

Az emberi énekhang mellett a különböző hangszerekről sem szabad megfeledkeznünk. Kálvin különösen szerette a hárfát, fuvolát, dobot és az orgonát. A zenében nemcsak szükségességet látott, hanem az élvezet és vigasság forrásának tekintette.⁷ Nyilatkozatai alapján tehát Kálvint egy éneklő hívőnek képzelhetjük el:

„Amilyen mértékben a zene maga is szétárad, úgy kell neki a ház körül vagy a mezőn, mint buzdítás és dicsőítés szolgálnia. Ez annál fontosabb, mint hogy szavakban ki tudnánk fejezni”⁸

S úgy látszik, Kálvin egyszer csak rendreutasítja magát a zeneszeretétét illetően, és ebben az összefüggésben leszögezi:

„Mindig figyelni kell arra, hogy az ének ne legyen sem könnyelmű, sem csapongó, hanem legyen súlya és méltósága, ahogyan szent Ágoston is tanítja. Ezért szigorúan meg kell különböztetni azt a zenét, amit az ember az asztal körül az otthonában, a saját örömeire hallgat, azoktól a zoltároktól, melyeket a templomban énekel, az Isten és angyalai színe előtt.”⁹

Az istentiszteleteken kívül elhangzó ének mégsem megvetendő. Az asztaltársaságban vagy az otthonunkban szolgálhat örömünkre. Kálvin így írja: „Az éneklés a templomi használaton és hasznán messze túlnő. Otthon vagy kint a szabadban is felszólít minket Isten dicsőítésére.” Kálvin buzdítása visszhangra talált. 1556-ban Bordeaux városáról az a hír járta, hogy lakosai a genfi zoltárokat hétköznap is éneklék kint az utcán vagy éppen az otthonaikban. 1557-ben pedig a francia Xanties városáról ekképpen nyilatkoztak: „Látnia kellett volna, hogy vasárnaponként a kézművesek miként sétáltak a ligetekben és a szórakozóhelyeken zoltárokat énekelve.”¹⁰ Mindazonáltal a legfontosabb az, hogy a zene Isten dicséretére szóljon. És ezzel kapcsolatban Kálvin két dolgot emel ki: először azt, hogy a lelki énekeket csakis szívvel lehet igazán méltóképpen énekelni.¹¹ Másodsor pedig azt, hogy:

„Legfőképpen a nyelvünknek kell, a beszédünkkel és az énekszóval együtt, Isten tiszteletére szolgálnia, mert e célból teremtett, vagyis hogy Isten dicséretét hirdesse és Őt magasztalja. Legfontosabb hasznát nyelvünk mégiscsak a nyilvános imádságban találja, amint a hívek gyülekezetében lenni szokott. Mert ott nem történik egyéb, mint, hogy mi azt az Istent, akit egy értelemmel és egy hitben szolgálunk, együtt, egy hanggal és egy szájjal, egyformán dicsérünk.”¹²

6 BUSCH–LINK–FREUDENBERG–HERON: Calvin Studienausgabe 2, 29.

7 DOUMERGUE: Calvins Wesen, 75., vö. BUSCH–LINK–FREUDENBERG–HERON: Calvin Studienausgabe 2, 159.5.

8 BUSCH–LINK–FREUDENBERG–HERON: Calvin Studienausgabe 2, 157.14–17.

9 i. m., 157.4–10.

10 BERNOULLI–FURLER: Der Genfer Psalter. Eine Entdeckungsreise, 43.57.

11 BUSCH–LINK–FREUDENBERG–HERON: Calvin Studienausgabe 2, 2.

12 CALVIN: Institutio, III 20, 31.

A Kol 3,16 így szól: „A Krisztusnak beszéde lakozzék ti bennetek gazdagon, minden bölcsességben; tanítván és intvén egymást zsoltárokkal, dicséretekkel, lelki énekekkel, hálával zengedezvén a ti szívetekben az Úrnak.” Ennek mentén jegyzi meg Kálvin: „a tartalmatlan, üres ének helyett inkább illik szánkba olyan, mely Isten dicsőségét hirdeti”.¹³

2. A zsoltárok mint a keresztyének által is használt imádságos és énekgyűjtemény

Mindenekelőtt hangsúlyos a címbeli is szócska. A zsoltárok könyve ugyanis nem csupán a keresztyének ima- és énekeskönyve. Mindenekelőtt a zsidók számára volt az, és az ma is. Kálvin nem tisztázta végérvényesen magában a keresztyénség és az Ótestamentum népének viszonyát. Ám az Ószövetség gondos tanulmányozása során arra a meggyőződésre jutott, hogy a zsidó nép az első az Isten által elhívott népek között. A Zsolt 150,6 magyarázatánál így szól:

„Az a tény, hogy a zsidó néppel egyazon éneket zengedezünk (ti. a zsoltárokat), összetart mindnyájunkat; hogy az Isten közöttünk, a pogányokból lett gyülekezetében is szakadatlan dicsőítő áldozattal tiszteltessék, míg nem a mennyek országában újra találkozunk, és az angyalokkal együtt éneklünk halleluját.”¹⁴

A zsidó nép valóban már a keresztyénség előtt imakönyvként használta a Zsoltárok gyűjteményét. Ebből az is következik, hogy ezeket a szövegeket nem sajátíthatjuk ki magunknak, és nem értelmezhetjük őket kizárólag keresztyén szövegekként. Kálvin ezzel teljesen tisztában volt, ezért az istentiszteleti céllal használt zsoltárszövegek rímbeszedése során az ószövetségi hagyományt tartotta szem előtt. Így érthető, hogy is jelenhetett meg újabban a német nyelven napvilágot látott Zsoltárok könyve egy zsidó rabbi előszavával. Ezzel szemben Luther Márton zsoltárparafrazisai kifejezetten a keresztyén istentiszteletre készültek, és ez abban is megmutatkozik, hogy ezekben a szövegekben sokkal gyakrabban találunk utalásokat Krisztus megjelenésére és kinyilatkoztatására. Nemrégiben egy lutheránus teológus(nő) azt vetette a református egyház szemére, hogy nem keresztyéni módon közelít a Zsoltárok könyvéhez. Valójában azonban éppen a Zsoltárok könyve nevelte és táplálta a reformátusságban az Ószövetség és így az Ószövetség népe iránti rokonszenvet, összetartozás érzését. Georg Friedrich Händel muzsikája is jó példa erre, akinek első zenei tevékenysége a hallei hugenotta székesegyház kántori állásához köthető.

Már az 1537-es Genfi istentiszteleti rendtartásában azt írja az akkor csupán 27 éves Kálvin, hogy igen hasznos és épületes volna a templomban a zsoltárokat mint nyilvános, közösségi imádságokat énekelni, és kéréseinket és dicséretünket ilyen formában Isten elé tárni.

„Ezekben teljes mértékben az ősegyház példáját követjük, hiszen már Pál apostol is tanúbizonyságát adta annak, hogy hasznos dolog a keresztyén gyülekezetben az (egy) szívvel és szájjal való éneklés. Ennek hasznát és építő jellegét csak akkor

¹³ Kol. 3,16-hoz lásd: CUNITZ–BAUM–REUSS: Joannis Calvini opera quae supersunt Omnia 52, 124.

¹⁴ CUNITZ–BAUM–REUSS: Joannis Calvini opera quae supersunt Omnia 32, 442.

mérhetjük le, ha előbb kipróbáltuk. A hívek imádsága, abban a formában, ahogyan ma gyakoroljuk, olyannyira rideg és egyhangú, hogy az már szégyen. A zoltárok ezzel szemben arra biztatnak, hogy felemeljük szívünket az Úr Istenhez. Vágyat ébreszthetnek bennük arra, hogy az Ő csodálatos nevét segítségül hívjuk, és Őt dicsőítve magasztaljuk.”¹⁵

Mikor Kálvin ezt írja, még nem léteztek az énekekben előadható zoltárparafrazisok. Csupán később, a strassburgi tartózkodása alatt volt alkalmunk Kálvinnak a kérdéssel gyakorlatban is foglalkozni. A gyülekezeti énekek mintapéldányát a zoltárokban vélte felfedezni. A két műfaj találkozásában született meg a harmadik: a bibliai szöveget hűségesen követő, rímbeszedett, énekszóval előadható zoltárparafrazis. Zoltármagyarázatához fűzött előszavában¹⁶ Kálvin a Zoltárok könyvét valóságos kincsestárnak nevezi, melyben szebbnél szebb, gyönyörűséges ékszemek rejlenek. A zoltárokban szívünk összes rejtett zugára és bajára fény derül: megszólal benne a fájdalom, szomorúság, félelem, kétség, remény, gond, baj, aggodalom, röviden minden érzelm, mely az ember belsejét szétszakítja. A zoltárban ezeket öntjük Isten elé, az Ő irgalmában, könyörületében bízva. Az ígéretekben való reménység hangja szól meg bennünk egyre hangosabban, és azé a hité, mely egyedül a kegyelemből kapott bűnbocsánatban látja Istennel való megbékélésünk alapját. De ez még nem minden. „Sehol sem találkozhatunk egyebütt az Istennek népe és egyháza iránti páratlan jóságát dicsérő himnuszok ily gazdagságával”. És sehol sem láthatjuk világosabban Isten atyai gondviseléséből eredő, szabadító tetteinek és mindennemű nyomorúságból való kimentésének tanúságát, mint ezekben. Ezért is találunk a zoltárok között oly nagy számban Isten szeretetéről szóló, örömteli dicsőénekeket.

A zoltárénekek 1539-ben, Strassburgban megjelent első darabjai között több olyan is akad, mely szövegének, sőt dallamának kidolgozásában Kálvin aktívan segédkezett. Ám mindezek mellett Kálvin abban is megmutatta nagyságát, hogy látta és beismerte képességeinek határait is. Ezért a zoltárszövegek rímbeszedésének feladatát kiváló költőkre ruházta át, a dallamok szerzését pedig korának kitűnő zeneszerzőire bízta. Név szerint csupán egyet említenék meg közülük, Claude Goudimelt, aki a holland Josquin Desprez tanítványaként Rómában tevékenykedett, többek között Giovanni Pierluigi da Palestrina tanáraként. A zoltárok dallamait ugyan nem ő szerezte, de Goudimel volt az, aki négyszólamú műveket formált belőlük, melyekben – mint tudjuk – a tenor hozza a fő dallamot. A gyülekezeti istentiszteleten különben nem gyakorolták a négy szólamban való éneklést, Kálvin ugyanis fontosnak tartotta, hogy a gyülekezet egy szólamban, egy hangként forduljon Istenhez. Amikor a trienti zsinaton tárgyalásra került a polifonikus zene ártalmas vagy építő jellegének problematikája, kikérték Palestrina véleményét, aki egyértelműen a többszólamú éneklés mellett tette le voksát. Kálvin városában, Genfben is gyakorolták a négyszólamú zoltáréneklést, de más alkalmak rendjén, az otthonokban vagy egyéb együttléteken. A maga módján tehát Goudimel is hoz-

15 BUSCH–LINK–FREUDENBERG–HERON: Calvin Studienausgabe 1, 115.125.

16 BUSCH–LINK–FREUDENBERG–HERON: Calvin Studienausgabe 2, 21–25.

zájárult a zsoltárok széleskörű elterjedéséhez. Ez a derék hugenotta számos hittestvérével együtt 1572-ben Szent Bertalan éjszakáján lelta halálát.

A genfi zsoltárok a korabeli keresztyénség sajátos, újszerű alkotásai. Használatuk számos fordításban, igen gyorsan elterjedt. Német nyelvre mind a 150 zsoltárt először 1573-ban fordította le a lutheránus Ambrosius Lobwasser. Lobwasser szövegváltozata több mint száz kiadást ért meg. A német református gyülekezetekben használt evangélikus énekeskönyv legelején egy betoldás áll, mely valamennyi genfi zsoltárt magában foglalja az eredeti dallammal ellátva. Hasonlóképpen az 1901-es Magyar Református Énekeskönyv első felében fellelhető mind a 150 zsoltár a genfi dallamokkal.

3. Kálvin zsoltármagyarázatai és énekköltészete

Most pedig az 1. zsoltár példáján lássuk, hogyan szólt a Szentírás szövege az énekköltemények (zsoltárparafrazisok) formájában, mégpedig a 1562-es genfi kiadás alapján. „Les Psaumes en vers français avec leurs mélodies”.¹⁷ A címlap az énekszövegek értelmezésében is segítséget nyújt. Egyrészt ott áll a Zsolt 9,15: „Chantez au Seigneur qui habite en Zion, & annoncez ses faits entre les peuples.” Másrészt egy kép körül az 1 Kor 15,42-ből vett idézet áll: »Ainsi sera la Resurrection des Morts: / Ce qui est semé en mepris / Ressuscitera en gloire« a kép pedig egy búzatáblát ábrázol, melyben a kalászból a magok a földbe hullnak.¹⁸

Vessünk egy pillantást Kálvin 1557-es Zsoltárkommentárjára. Ebben elsősorban a zsoltárok elsődleges, eredeti mondanivalóját keresi. Ugyanakkor azzal a felismeréssel fogadja őket, hogy az egykori szövegeknek a saját valóságában is van aktuális mondanivalójuk. Érezhető a magyarázataiban, hogy teljes mértékben átérzi a franciaországi protestáns keresztyének szorongatott helyzetét, és a genfi reformátori munkássága felett érzett aggodalma is rányomja a bélyegét, mely utóbbi az akadémikus magisztrátus (városvezetőség) és az ezekkel együttműködő tévtanítók miatt volt állandó jelleggel veszélyeztetve. Zsoltárfejtegetéseit vasárnaponként adta elő, és ebből arra következtetünk, hogy a zsoltárok számára istentiszteleti szövegek voltak. Kálvin szemében a zsoltárok egyértelműen az imádság ősmintáinak számítottak.

Az első zsoltárt úgy értelmezi, mint az Isten törvényének dicsőítését. Isten ugyanis csak akkor tisztelhető méltóképpen és helyesen, „hogya engedünk szavának”. De látnunk kell azt is, hogy mi különbözteti meg Isten törvényét a kínos törvényesedéstől. Kálvin szerint az, hogy „Isten a kényszerű (rab)szolgálatban nem leli örömet és tetszését, hanem sokkal inkább azokban, akik hajlandóak a törvény tanítványaivá lenni, és derűs lelkülettel közelítik meg azt, akik abban olyannyira örömeiket lelik, hogy szebbet és kellemesebbet tenni nem is kívánnak, csak hogy abban (törvényben) növekedjenek.”¹⁹ Íme az első genfi zsoltár 1539-es változatának szövege:

17 MAROT—DE BEZA: Les Psaumes en vers français avec leurs melodies.

18 LOBWASSER: Die Psalmen Davids; JORISSEN: Die Psalmen Davids.

19 CUNITZ—BAUM—REUSS: Joannis Calvini opera quae supersunt Omnia 31, 39.

Qui au conseil des malins n'a esté,
Qui n'est a trac des pecheurs arresté :
Qui des moqueurs au banc place n'a prise,
Mais nuit & iour la Loy contemple & prise,
De Leternel, & en est de sireux,
Certainement ce stuylla est hereux.

Heil, Heil dem Mann, der flieht der Bösen Rat,
der nicht betritt der Sünder krummen Pfad,
und sich vom Sitz der Spötter weit entfernt!
Dem Manne Heil, der ruhig Weisheit lernet,
der sich das Recht des HERRN zur Freude macht,
und Sein Gesetz erforschet Tag und Nacht.

Aki nem jár a hitlenek tanácsán,
És meg nem áll a bűnösök útján,
A csúfolóknak nem ül ő székében,
De gyönyörködik az Úr törvényében,
És arra gondja mind éjjel nappal:
Ez ily ember nagy boldog biztonnyal.²⁰

Ford. Szomor Abigél

²⁰ Énekeskönyv. Magyar Reformátusok Használatára, Budapest, Magyarországi Református Egyház kiadása, 2001.

Felhasznált irodalom

- BERNOULLI, P. E.–FURLER, F. (Hrsg.): *Der Genfer Psalter. Eine Entdeckungsreise* (2. Ausfl.), Zürich, Theologischer Verlag, 2005.
- BUSCH, E.–LINK, Ch.–FREUDENBERG, M.–HERON, A. (Hrsg.): *Calvin Studienausgabe*, Neukirchen, Neukirchener Theologie, 2012.
- CALVIN, J.: *Institutio Christianae Religionis*, 1559.
- CUNITZ, E.–BAUM, J.-W.–REUSS, E. W. (Hrsg.): *Joannis Calvini opera quae supersunt Omnia*, Brunsvigea, C. A. Schwetschke, 1859.
- DOUMERGUE, E.: *Calvins Wesen*, Neukirchen, Neukirchen Kreis Moers, Buchhandlung des Erziehungsvereins, 1934.
- MAROT, C.–DE BEZA, T.: *Les Psaumes en vers français avec leurs melodies*, Faksimile-Druck, Genf, Droz, 1986.
- LOBWASSER: *Die Psalmen Davids / Nach Frantzösischer melody und art in Teutsche reimten ... gebracht / Durch D. Amb.*, Herborn, 1609.
- JORISSEN, M.: *Die Psalmen Davids: In Reime gesetzt durch Matthias Jorissen nach der Ausgabe von 1818*, Rostock, ßVerlag, 2006.